

Yard. Doç. Dr. Mehmet Kalaycı
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Güncel Mezhebî Kutuplaşmaların Tarihsel Temelleri

“Siyasi ve sosyolojik nitelikteki bu ilk kutuplaşmanın teorik muhasebesi, hicri I. asrın sonlarında “bidat-sünnet” şeklinde yeni bir kutuplaşmanın zeminini hazırladı. İslam toplumunda oluşan yeni fikirleri sorgulamaya ve geçmişte yaşanan olayları izah etmeye yönelik kimi söylemler, dinin çerçevesinin tespiti sorununu gündeme getirdi.”

Günümüz İslam dünyasında bir kültür ve medeniyet parçalanmasına yol açan çeşitli kutuplaşmalar yaşanmaktadır. Bu kutuplaşmalara yansıyan muhataplık ilişkisi, tarafların birbirlerinden çok temelli bir şekilde ve birbirine indirgenemezcesine farklı olmalarını beraberinde getiren dikotomik bir ilişki midir? Yoksa birbirlerini besleyen ve birinin varlığının diğerinin varlığını gerekli kıldığı diyalektik bir ilişki midir? Bu sorular, günümüzde Sünnilik-Şiiilik, Selefilik-Sufilik veya akılcılık-nakilcilik gibi değişik biçimlerde kendini gösteren ayrışmaların tahlili açısından elzemdir. Bunların cevabı ise İslam düşünce tarihinin ilk beş asrının süreç ve zihniyet merkezli tetkikinde

gizlidir. Geçmişte farklı biçimlerde yaşanan krizler, bugünkü gerilimlerin pek çoğunun varlık sebebini oluşturmaktadır. Geçmişte yaşananların ve bunlara yön veren temel saiklerin tespiti, günümüzdeki gerçeğin doğru anlaşılmasını temin etmesi bakımından önemlidir. Bu çerçevede İslam düşünce tarihine damgasını vurmuş dört temel kutuplaşmadan söz etmek gerekir.

Bunların ilki “cemaat-fırka” kutuplaşmasıdır. Özünde siyasi ve sosyolojik bir karakter arz eden bu kutuplaşmanın fırka olarak ilk aktörü kuşkusuz Haricilik idi. Cemaat ise kendi içinde farklı eğilimler ve henüz fırkalaşmamış siyasi görüş ayrılıkları ba-

rındırmakla birlikte Müslümanların çoğunluğuydu. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'in iktidarı Muaviye'ye devretmesiyle birlikte bu ana bünye içerisindeki ayrılıklar ortadan kaldırılmaya çalışıldı ve hicretin 40. yılı "cemaat yılı" olarak kabul edildi. (Halife b. Hayyât, Tarih, çev. Abdulhalik Bâkır, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001, s. 250.) Ne var ki ilerleyen süreçte, özellikle de Muaviye'nin, iktidarı oğlu Yezid'e devretmesiyle birlikte ana bünye içerisindeki görüş ayrılıkları derinleşmeye başladı. Önce Abdullah b. Zübeyr, daha sonra Hz. Hüseyin tarafından Emevi iktidarına karşı mücadele başlatıldı; Kerbela olayından sonra da Hz. Ali taraftarlarının başını çektiği bir dizi muhalefet hareketi yaşandı. Bu siyasi kaos ortamında ana bünye içerisinde cemaate ve birliğe yönelik vurgular arttı. Mürcie bu bağlamın bir ürünü olarak ortaya çıktı. Onların Hz. Peygamber sonrası süreçte Müslümanların yaşadıkları olayları uzak bir geleceğe, yani Allah'ın takdirine havale eden söylemleri bu süreçte ana bünye tarafından da sahiplenildi. Bu kutuplaşmada birlikten yana olanlar "Ehlül-cemaat", ana bünyeden ayrılanlar ise "Ehlülfurkat" olarak isimlendirildi.

Siyasi ve sosyolojik nitelikteki bu ilk kutuplaşmanın teorik muhasebesi, hicri I. asrın sonlarında

"bidat-sünnet" şeklinde yeni bir kutuplaşmanın zeminini hazırladı. İslam toplumunda oluşan yeni fikirleri sorgulamaya ve geçmişte yaşanan olayları izah etmeye yönelik kimi söylemler, dinin çerçevesinin tespiti sorununu gündeme getirdi. Örneğin Emeviler'in kendi uygulamalarını Allah'ın iradesi ve takdiri ile izah eden girişimleri karşısında ortaya çıkan kader tartışması (Osman Aydın, İslam Düşüncesinin Aklileşme Süreci, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001, ss. 43-90.), yine Emeviler'in mevalinin Müslümanlığını sorgulama girişimleri karşısında Mürcie tarafından sahiplenilen iman tartışması (Sönmez Kutlu, Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri, Ankara: TDV Yayınları, 1998, s. 90.), Haricilerin kendileri dışındakileri din dışına iten tekfir söylemleri ve ehlibeyte mensup bazı kimseler etrafında oluşturulan aşırı fikirler, dinin problematik alanının genişlemesini ve daha farklı düzlemlerde tartışılmasını beraberinde getirdi. İslam toplumunun sınırlarının genişlemesi ve yeni din, kültür ve medeniyetlerle karşılaşılması neticesinde yaşanan etkileşimin hazım süreci, bu tartışmanın çerçevesini daha da genişletti. Dinin bunlar ekseninde tartışılmasına gösterilen tepki, Hz. Peygamber ve sahabiler özelindeki ilk tecrübenin sünnet adı altında idealizasyonuna yol açtı ve dinin sınırları bu ilk tecrübe üzerin-

den tespit edilmeye çalışıldı. Ehli-sünnetin ilk kulları, sünnet taraftarları anlamında böyle bir bağlamda karşılık buldu; kutuplaşmanın diğer tarafları ise ehlibidat olarak nitelendi. İlk kutuplaşmada siyasi referanslar belirgin iken, bu kutuplaşmada dinî referanslar, siyaset kadar, belki de daha fazla olaya rengini verdi.

Üçüncü kutuplaşma, II. asırda ilmekleri dokunan, ancak III. asrın başlarında özellikle de Mihne sürecinde iyice keskinleşen zihniyet odaklı “rey taraftarlığı-hadis taraftarlığı” kutuplaşmasıdır. I. asrın problemleri II. asrın gerçekleri hâline geldi ve dinin hukuki alanı sünnet-bidat ayrımı ile izah edilemeyecek yeni sorunlar ve gerçekler ortaya çıkardı. Bu sorunların tespiti ve çözümüne yönelik aklın veya naklin sınırlarına dair geliştirdiği, üçüncü kutuplaşmanın temelini oluşturdu. Her ne kadar Mihne sürecinde yapay bir şekilde siyasallaştırılmak istense de bu kutuplaşmada siyasetin rolü oldukça sınırlıydı. Bu yüzdendir ki, başta ana zümre olmak üzere her kesim içerisinde karşılık bulabildi. Hanefilik ve Şafii-lik arasında yaşanan metodik farklılaşma, temelde buradan beslendi. İmamîyye içerisindeki usûlî-ahbârî ayrımı ve Malikîler içerisindeki rey ehli-hadis ehli ayrımı bu kutuplaşmanın tezahürleriydi. Şafii geleneğinde İbn Süreyc’in başını çektiği akılcı damar, Eşari kelamının en önemli varlık zeminini oluşturdu. Maveraünnehir Hanefi fakihleri arasında yaşanan Buhara ve Semerkant farklılaşması da bu kutuplaşmaya örnekler sundu. Bu ayrım en hadisçi kesim olan Hanbelîler arasında bile yaşandı: öyle ki beşinci asırda Ebu Ya’la el-Ferra, İbn Akil gibi bazı şahıslar tarafından Hanbelîliğe akılcılık temelinde yeni bir soluk getirilmek istendi. (İbrahim Aslan, “el-Usulu’l-Hamse’nin Hanbelî Yorumu: el-Kadı Ebu Ya’la el-Ferra Örneği”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2012), 53: 1. ss. 55-83.)

Dördüncü ve son kutuplaşma ise siyasetin belirleyici olduğu ve “Fatimi-Abbasi” kutuplaşmasıdır. Bunun temelinde ise Fatimîler’in Mısır’da devletleşmeleri ve Abbasi Halifeliğinin bir ötekisi ve alternatif olarak kendilerini inşa etme girişimleri yatmaktadır. Büveyhîler’in Bağdat’ta gerçekleştirdikleri

ri Hanbelîlik ve Abbasi karşıtı politika bu algıyı belirli ölçüde derinleştirse de, bu noktada başat rol Fatimîler’e aittir. Fatimîler’in sistematik davet yapılanması özünde siyasi bir projeydi ve Abbasi halifeliğini ortadan kaldırmayı hedefledi. (Farhad Daffary, Muhallif İslam’ın 1400 Yılı: İsmailîler, Tarih ve Kuram, çev. E. Özkaya, Ankara: Rastlantı Yayınları, 2001, s. 228.) Abbasi halifeliği siyasi açıdan silikleşmiş ve kendi otoritesini Horasan ve Maveraünnehir bölgesindeki yarı otonom devletlerle paylaşmak durumunda kalmış-

“ Haricilerin kendileri dışındakileri din dışına iten tekfir söylemleri ve ehlibeyte mensup bazı kimseler etrafında oluşturulan aşırı fikirler, dinin problematik alanının genişlemesini ve daha farklı düzlemlerde tartışılmasını beraberinde getirdi.”

tı. Fatimiler'in devletleşmeleri ve halifelik iddiasında bulunmaları Abbasi halifeliğine sembolik de olsa yeni bir fırsat sundu. Abbasi halifeliği bu süreçte Sünnilikle özdeşleşti. Öyle ki Abbasi halifeliğinin siyasi yetkilerini budamalarına karşın, onların Sünnilikle özdeşleşen sembolik misyonları Selçuklular ve Gazneliler gibi devletler için hep vazgeçilmez oldu. Aynı şekilde Fatimilerle siyasi mücadeleye giren Selçuklular, Zengiler ve Eyyübiler, Sünniliği merkeze aldılar ve bölgede Fatimiler'in üç asırlık izlerini silmeyi siyasetlerinin temeline yerleştirdiler. Bundan dolayı Mısır ve Şam bölgesinde mezhebî aidiyetler genellikle Sünnilik üzerinden propaganda edildi. (Mehmet Kalaycı, Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, ss. 167-181.) Siyasallaştırılan Sünnilik algısı, Abbasi Halifesi Kadir billah tarafından Hanbeliler üzerinden, Selçuklular ve Eyyübiler tarafından ise Eşarilik üzerinden içeriklendirildi. Zengiler ve Memlükler Hanefi kimliklerine karşın, Hanefiliği merkeze almadılar; aksine mezhepler üstü bir siyaset arayışında Hanefileri bölgede güçlü bir taraftar kitlesine sahip olan Şafiilerle ortak bir zeminde buluşturmayı denediler. Memlüklere kadarki süreçte, Halife Nasır li-dinillah zamanındaki kısmi kıpırdanışı istisna tutacak olursak Abbasilerin sem-

bolik kimlikleri varlığını korudu. Moğol istilasının Abbasi halifeliğini ortadan kaldırması karşısında, Memlükler bu kimliğe mirasçı oldular. İlhanlıların Şiiliğe verdikleri destek karşısında da Sünniliğin yegâne siyasi hamisi hâline geldiler. Bu misyon daha sonra Osmanlılar tarafından devralındı. Sonraki dönemde aktörler değişmekle birlikte bu kutuplaşma "Sünnilik-Şiilik" kutuplaşması adı altında varlığını korudu ve günümüze kadar intikal etti.

Her kutuplaşmada aktörler yeniden şekillenebilmektedir. Örneğin birinci kutuplaşmada cemaat içerisinde yer alan Mürcie, ikinci kutuplaşmada bidatçilikle etiketlenmekte, üçüncü kutuplaşmada birbirlerine hasım olan Hanefiler ve Şafiiler veya Hanbeliler dördüncü kutuplaşma söz konusu olduğunda Sünnilik çatısı altında aynı safta birleşebilmektedirler. Bu kutuplaşmaları birbirinin alternatifini de düşünmemek gerekir. Kutuplaşmalar yerlerini diğerlerine bırakmış değillerdir; aksine her bir kutuplaşma bir önceki veya öncekilerle eklenilebilmekte, bu sayede meşruiyet zeminini sağlam bir şekilde inşa edebilmektedir. (Örneğin Abdülkâhir Bağdâdî, Ehl-i Sünnet & Ehl-i Bidat kutuplaşmasını Fatimi-Abbasi kutuplaşmasının meşruiyet zeminine yerleştirebilmektedir. Bkz. Abdülkâhir el-Bagdâdî, Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. E. R. Fırlalı, Ankara: TDV Yayınları, 1991, s. 293.)

Bu dört kutuplaşmaya aslında İslam düşüncesinde yaşanan düşünsel yırtılmalar olarak bakmak da mümkündür. Bunlar, belirli bir anlam ifade etmekten çok yeni anlamlar üretmeye yarayan pasif birer çerçeve işlevi görmektedir, bu yüzden de daha sonraki dönemlerde, hatta günümüzde bile yeri geldiğinde bir meşruiyet veya gayrimeşruiyet aracı olarak kullanılabilir.

